

3. Глухов, В. П. Формирование связной речи детей дошкольного возраста с общим речевым недоразвитием / В.П. Глухов. – М.: Владос, 2002. – С.168.
4. Лалаева Р.И., Серебрякова Н.В. Коррекция общего недоразвития речи у дошкольников (формирование лексики и грамматического строя) / Р.И. Лалаева. – СПб.: Питер, 1999. – С. 160.
5. Левина, Р.Е. Воспитание правильной речи у детей / Р.Е. Левина. – М.: Просвещение, 2012. – С.16.
6. Салагина, Н.Н. Специфика диалогической речи у дошкольников с общим недоразвитием речи / Н.Н. Салагина // Молодой ученый. – 2016. – №1. – С. 750-753.
7. Филочева, Т. Б. Дети с общим недоразвитием речи. Воспитание и обучение / Т.Б. Филочева. – М.: Изд. - во ГНОМ и Д, 2000. – С. 128.

УДК 376.42
МРНТИ 14.29.27

Л.А. Бутабаева¹, М.Т. Имашева²

¹Ғылыми жетекшісі, PhD, аға оқытушы,
Butabaeva_laura@mail.ru, Абай атындағы ҚазҰПУ
²7M01901 – Дефектология мамандығының 2 курс магистранты, Imashmoldir@gmail.com,
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

ЗИЯТ БҰЗЫЛЫСЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУ

Аңдатпа

Бұл мақалада зияты зақымдалған кіші мектеп жасындағы балалардың байланыстырып сөйлеу тілін дамыту негіздері жайлы айтылған. Мақалада зияттың зақымдалу себептері, сөйлеу тілінің даму кезеңдері мен дамыту әдістері туралы берген ғалымдардың анықтамалары қарастырылған. Қазіргі дәуіріміздің негізгі талабы – білімді әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл жастарды даярлау болып отыр. Осыған орай мақаланың мақсаты зият бұзылысы зақымдалған бастауыш сынып оқушыларының байланыстырып сөйлеу қабілетін дамытудың жолдарын ашып көрсету.

Түйін сөздер: зият ауытқулары, байланыстып сөйлеу тілі, монолог, диалог.

Бутабаева Л.А.¹, Имашева М.Т.²

¹научный руководитель, PhD, старший преподаватель КазНПУ имени Абая,
Butabaeva_laura@mail.ru
²7M01901 – магистрант 2 курса специальности Дефектология, Imashmoldir@gmail.com
КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан

РАЗВИТИЕ СВЯЗНОЙ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

В данной статье рассказывается об основах развития связной речи детей младшего школьного возраста с нарушениями интеллекта. В статье рассмотрены причины поражения интеллекта, этапы развития и методы развития речи. Основным требованием современной эпохи является подготовка творческой молодежи, способной воспринимать целостную картину образованного мира, мыслить независимо. В связи с этим цель статьи – раскрыть пути развития связной речи учащихся начальных классов с нарушениями зият.

Ключевые слова: интеллектуальная речь, связная речь, монолог, диалог.

L.A. Butabayeva¹, M.T. Imasheva²

¹Senior Lecturer, PhD doctor, utabaeva_laura@mail.ru

Abay BKazakh National Pedagogical University named after

²2 nd course master specialty of 7M01901, imashmoldir@gmail.com

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF COHERENT SPEECH OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Abstract

This article describes the basics of the development of coherent speech of primary school children with intellectual disabilities. The article discusses the causes of the defeat of intelligence, stages of development and methods of speech development. The main requirement of the modern era is the training of creative youth who are able to perceive a holistic picture of the educated world, to think independently. In this regard, the purpose of the article is to reveal the ways of developing coherent speech of primary school students with disabilities.

Keywords: intellectual speech, coherent speech, monologue, dialogue.

Адамның қоғамдағы сәтті бейімделуінің көрсеткіштерінің бірі-алынған ақпаратты сөйлеу арқылы қабылдау және беру қабілеті. Үйлесімді монологиялық сөйлеу-бұл көп өлшемді проблема, әртүрлі ғылымдарды - психология, лингвистика, психолінгвистика, әлеуметтік психология, жалпы және арнайы техниканы зерттеу пәні.

Байланыстырып сөйлеу-сөйлеу әрекетінің ең күрделі түрі. Ол өзіне ғана тән ерекше белгілермен сипатталады. Байланыстырып сөйлеу жүйелі дәйекті презентация сипатында болады. Осылайша, келісілген сөйлеу белгілі бір мазмұнның егжей-тегжейлі көрсетілуін білдіреді. Ол логикалық, дәйекті, грамматикалық тұрғыдан дұрыс жүзеге асырылады.

Зият бұзылысы бар бастауыш мектеп жасындағы балаларда байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру және дамыту кешенді және жүйелі жұмыс арқылы түзету-педагогикалық әсер ету процесінде жүреді. Зият бұзылысы бар балаларда байланыстырып сөйлеуді қалыптастыруға бағытталған жұмыстың ең тиімді әдістері мен әдістемелерін Р.И. Лалаева, Р.М. Дулнев, Л.В. Занков, Л.С. Выготский, В.Г. Петрова, т. б. әзірлеумен айналысты [1].

Байланыстырып сөйлеудің қалыптасуының бұзылуы себептердің барлық жиынтығына байланысты. Танымдық іс-әрекеттің бұзылуымен қатар, диалогтың жеткіліксіз қалыптасуы байланыстырып сөйлеудің дамымауында маңызды рөл атқарады. Диалогтік сөйлеу монологтан бұрын белгілі және оның дамуын дайындайды. Зият бұзылысы бар балалар көбінесе оқиғаның мазмұнын әңгімелесушіге түсінікті болатындай етіп нақты беру қажеттілігін түсінбейді.

Тағы бір себебі, осы санаттағы балалардың сөйлеу белсенділігі өте әлсіз және тез таусылады. Монологиялық сөйлеу процесінде сырттан ынталандыру болмайды, оқиғаны нақтылау мен дамытуды баланың өзі жүзеге асырады. Зият бұзылысы бар балалардың ерікті саласының жетіспеушілігі сөйлеу сөздерін бұзуда маңызды рөл атқарады. Балалар сөйлеу тақырыбына қызығушылық танытқан жағдайларда, келісілген мәлімдемелердің сипаты өзгереді, олар неғұрлым егжей-тегжейлі және үйлесімді болады, сөйлемдегі сөздердің саны артады. Осылайша, байланыстырып сөйлеудің сипатына мотивация да әсер етеді.

Көптеген авторлардың еңбектерінде зият бұзылысы бар балаларда байланыстырып сөйлеудің қалыптасуы баяу қарқынмен жүреді және белгілі бір сапалық белгілермен сипатталады (М.Ф. Гнездилов, Л.Н. Ефименкова, В.Г. Петрова және т. б.).

Байланыстырып сөйлеуді дамыту мәселесі сөйлеудің адам қызметінің кез-келген түрінің және оның мінез-құлқының ажырамас құрамдас бөлігі болып табылатындығымен байланысты. Зият бұзылысы бар барлық балаларда біріккен сөйлеудің дамымауы оқуына және әлеуметтенуіне теріс әсер етеді. Байланыстырып сөйлеуді дамыту бойынша уақтылы және мақсатты жұмыс психикалық белсенділікті дамытуға, мектеп бағдарламасын игеруге, тұлғааралық қарым-қатынасты жақсартуға және арнайы (түзету) мектеп оқушыларының әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді.

Коммуникативтік тілдік функцияның құрылымы – адамның адаптациялық мүмкіншілігінің көрсеткіші және оның қоршаған әлеуметтік ортаға тигізетін ықпалы. Оқытудың ең негізгі мақсаты – зият бұзылысы бар балалардың тілін жетілдіру. Тілдік бұзылыс өзінің ауырлығына байланысты

қарастырылады, кей жағдайда тілді дамыту мүмкін емес. Тілдің дамымау деңгейі бас ми қабатының терең бұзылысынан да болуы мүмкін [2].

Зерттеушілер балалар тілінің кеш шығатынын айқындайды және кейбір балалардың тілі мүлде шықпайды немесе дамымайды. Өзіндік тілдің көрінісі қысқа сөздер арқылы білінеді немесе белгілі дамыған формаларда білінуі мүмкін. Көптеген балалардың дамуында артикуляциялық аппараттың перефириялық дәрежесі аномалиялар болады және тыныс бұзылысы, т.б. Зият бұзылысы бар балалардың барлық тілдік функциялары бұзылған. Сөздік қор жинағы балалардың жинақтаған сөздерін пайдалану белсенділігіне әкеліп соқпайтындығы дәлелденген. Түзету жұмыстарының нәтижесінде балалардың сөздік қоры толысады бірақ баланың жеке тәжірибесінің шеңберінде ғана қолданылуы мүмкін. Аталған категорияға жататын балалардың үлкендермен, жолдастарымен диалог құруы өте қиыншылық тудырады. Зият бұзылысы бар бала тілінің дамуы үлкен адаммен қатынас арқылы, бір қызмет түрін ұйымдастыру арқылы дамуы мүмкін. Тек қана коммуникативтік фактор болған жағдайда ғана бала тілінің шығуы мүмкін және даму мүмкіншілігі бар.

Зият бұзылысы бар баланың сөйлеу қабілетінің дамуы үлкендермен бірлескен іс-әрекетінің ұйымдастырылуы арқасында жүзеге асады. Сөйлеу белсенділігі ән мен өлең айту негізінде дамиды. Бала жиі эхолалиялық түрде сөздерді атап, өзінің сөзінің мағынасын жағдаймен байланыстыра алмайды. Зият бұзылысы бар балалардың тілдік, дыбыстық реакцияларын дамыту қиыншылықтарының нәтижесінде көптеген үлкендермен қарым-қатынаста дамитін әдістердің туындауына әкеліп соқты.

Оқу өте күрделі дағдылардың біріне жатады, оны тек оқыту үдерісінде үйрену мүмкін. Дәстүрлі буынға бөліп оқыту әдісі жақсы нәтиже бермейді, себебі балалар үйреншікті буынды оқу тәсілін қайталайды. Егер буындар сөз болып оқылтын болса, ол механикалық түрде жасалып, бала оқыған сөздің мағынасын ажырата білмейді. Жалпы оқытудың тәсілі балаға толығымен жазылған сөз беріліп, оның оқылуына балаға көрнекі материалдар көрсетіледі. Ары қарай аталған сөз ойын арқылы, тұрмыстық жағдайда және ойын арасында бекітіліп отырылады [3].

Арнайы мектептегі ең негізгі міндеттерінің бірі зияты бұзылған балалардың ойлау қызметтерін және сөйлеу тілдерін белсендету, қалыптастыру. Осы зияты бұзылған оқушылардың ойлау мен сөйлеу тілдерін дамытып, қалыптастырудың арқасында әлеуметтік ортаға тез бейімделіп кете алады. Зияты зақымдалған оқушыларға мынадай сипаттама беріледі: селсоқ, икемсіз, әлсіз, қызығушылық танытушылығы жоқ, жаңғалақ шаршағыш болып келеді (Морозова Н.Г.).

VIII типтегі арнайы (түзету) мектептің бастауыш сыныптарында байланыстырып сөйлеуді дамыту бойынша логопедиялық жұмыс диалогтік сөйлеуді дамытудан басталады, ол сөйлеу қарым-қатынасының негізгі түрі болып табылады.

Диалогтың қалыптасуы сөйлемнің құрылымын дамыта отырып, сөздікті кеңейту мен нақтылаумен қатар жүреді. Танымдық және тәрбиелік мақсаттармен қатар, логопедтің сабақтарында диалог жүргізу кезінде балалардың сөйлеуін арнайы дамыту мақсаты қойылады. Диалогтік сөйлеуді қалыптастыру процесінде зият бұзылысы бар оқушылар сұрақтарды тыңдауға және түсінуге, сұрақ қоюға, дұрыс білуге үйренуі керек. Сұрақтың мазмұнына сәйкес сұрақтарға жауаптарда өз ойларын білдіреді [4].

Диалогтік сөйлеуді дамыту әдістері – әңгіме және имитация. Бұл әдістер екі әдіспен жүзеге асырылады: 1) әңгіме қабылдау, 2) театрландыру әдістері (еліктеу және қайталау).

Әңгіме үш кезеңнен тұрады: кіріспе, тақырыпты дамыту, аяқтау.

Кіріспеде логопед балалардың назарын әңгіме тақырыбына аударады, әңгіме тақырыбын қабылдауға белгілі бір көзқарас береді. Әңгіме барысында логопед сұрақтарды қысқаша және нақты қойып, семантикалық дәлдікті және жауаптардың дұрыс дизайнын талап етуі керек. Әңгімеге қатысуға барлық балалар тартылуы керек. Әңгіме соңында қорытынды жасалады, жалпылау жасалады.

Көмекші мектептің төменгі сыныптарында театрландыру әдістерін (драматизация ойындары, театрландырылған қойылымдар) қолдану өте маңызды, өйткені ол эмоционалды түрде сөйлеуді жетілдіруге ықпал етеді, сөздік қорын байытады, грамматикалық жүйені қалыптастырады, зият бұзылысы бар баланың сөйлеуін белсендіреді. Логопедиялық сабақтарда поэтикалық мәтіндерді драматизациялау ойындарын да қолдануға болады, олар алдымен толығымен есте сақталады, содан кейін рөлдерде ойнатылады, ал прозалық драматизация ойындары (рөлдерді оқу). Балалардың осы санатында үйлесімді монологиялық сөйлеуді қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмысты жетілдіру үйлесімді сөйлеуді психолингвистикалық тұрғыдан, яғни үйлесімді мәтінді құрудың негізгі операцияларын ескере отырып зерттеу қажеттілігін тудырады.

Психолингвистикалық тәсіл мәтінді иерархиялық құрылым ретінде қарастырады, оның барлық деңгейлерінің компоненттері семантикалық сипатқа ие, бір-бірінен жалпы құрылымдағы маңыздылық дәрежесінде ғана ерекшеленеді. Олар жалпы тақырыппен, идеямен немесе мәлімдеменің тақырыбымен, яғни сөйлеушінің ниетін жүзеге асыратын жалпы оймен біріктірілген.

Үйлесімді мәтіннің өнімі-күрделі сөйлеу әрекеті. "Келісілген мәлімдемелер жасау барысында жоспарлаудың маңызы зор. Ауызша сөйлеу кезінде бұл жоспарлау тез орындалуы керек, ол ұзақ дайындыққа мүмкіндік бермейді, өйткені үлкен үзілістер мәтіннің байланысын бұзады [5].

Байланысты мәтінді құру процесінің психологиялық құрылымын ескере отырып, логопед келісілген сөйлеу бойынша жұмысты екі бағытта жүргізуі керек: 1) ішкі (семантикалық) бағдарламалауды дамыту. 2) байланысты мәтінді ресімдеудің тілдік құралдарын қалыптастыру.

Бұл жағдайда формальды тілге қатысты семантикалық жағының озық дамуын ескеру қажет. Байланыстырып сөйлеуді дамытудың негізгі сәті-келісілген мәтіннің семантикалық, семантикалық жағы бойынша жұмыс.

Зият бұзылысы балаларда мазмұн жоспары да, келісілген мәтінді білдіру жоспары да бұзылады. Бірақ мазмұн жоспарының бұзылуы, келісілген мәлімдеменің ішкі (семантикалық) бағдарламасы әсіресе өрескел және тұрақты болып табылады, бұл келісілген мәтінді ішкі бағдарламалау бойынша айтарлықтай жұмыс жасау қажеттілігін одан әрі растайды.

Осыған байланысты логопедиялық жұмыс жүйесі келісілген мәтінді құрудың негізгі операцияларының қалыптасу кезеңін ескеруі керек. Келісілген мәлімдемелерді қалыптастыру процесінің психологиялық құрылымын, сондай-ақ ақыл-есі кем балалардағы осы процестің жай-күйін ескере отырып, келісілген сөйлеуді дамыту келесі ретпен жүргізілуі керек.

1. Көрнекі жағдайды талдау, негізгі және маңызды, негізгі және фондық ерекшеліктерді анықтау қабілетін дамыту.

2. Семантикалық компоненттерді белгілі бір ретпен орналастыру қабілетін қалыптастыру (сюжеттік суреттер сериясын шығару).

3. Семантикалық бағдарламаны есте сақтау қабілетін дамыту (суреттер тізбегін есте сақтау, қысқа және ұзын мәтіндерді қайталау).

4. Семантикалық бағдарламаның әр элементін тілдік формаға қайта кодтау, ол келесі ретпен жүзеге асырылады: а) Жеке мәлімдемелерді ішкі бағдарламалау (терең синтаксис); б) грамматикалық құрылым (үстірт синтаксис).

Байланысты сөйлеуді дамыту үшін логопедиялық жұмыста контекстік сөйлеуге көшудің реттілігін ескеру қажет. Осыған байланысты байланысты мәтінді құру операциялары алдымен ситуациялық сөйлеуде, содан кейін контекстік сөйлеуде жүзеге асырылады.

Р.И. Лалаева «байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмыс жүйесі егжей-тегжейлі мәлімдемелер сериясын жоспарлау» кезінде тәуелсіздікті ескере отырып құрылуы керек. Осыған байланысты үйлесімді сөйлеуді қалыптастыру келесі ретпен жүзеге асырылады:

- 1) сюжеттік суреттер сериясына сүйене отырып қайталау,
- 2) сюжеттік сурет бойынша қайталау,
- 3) көрнекілікке сүйенбестен қайталау,
- 4) деформацияланған мәтін негізінде қайталау,
- 5) сюжеттік суреттер сериясындағы әңгіме,
- 6) сюжеттік сурет бойынша әңгіме,
- 7) тәуелсіз әңгіме".

Диалогтық сөйлеуден монологиялық сөйлеуге, сондай-ақ жеке мәлімдемелерден үйлесімді мәтінге көшу кезеңін де ескеру қажет.

Ішкі бағдарламалауды қалыптастыру процесінде Р.И. Лалаева келесі жұмыс түрлерін ұсынады.

1. Екі ұқсас сюжеттік суреттермен жұмыс, олардың бірінде бірқатар тақырыптар жоқ. Жұмыстың бұл түрі суреттің мазмұнына назар аударуға көмектеседі. Суреттегі жағдайдың элементтерін бөліп көрсету, оны талдау, аналитикалық және синтетикалық қызметті дамыту, атап айтқанда салыстыру операциясын қалыптастыру.

2. Сюжеттік және тақырыптық суреттермен жұмыс. Келесі тапсырмалар ұсынылады; а) сюжеттік суретке тақырыптық суреттер сериясын таңдау; б) осы сюжеттік суретке сәйкес келмейтін тақырыптық суреттері бар қосымша суреттерді табу; в) сюжеттік суретті талдау негізінде тақырыптық суреттерде қандай заттар жоқ екенін анықтау; г) сюжеттік суреттің әр фрагментіне балалар болашақта ұсыныстар жасайтын объектілер бейнеленген суреттер жұбын таңдау.

3. Сюжеттік суреттермен жұмыс. Тапсырмалардың келесі түрлері ұсынылады: а) жадтағы суреттер тізбегін қалпына келтіру, б) белгілі бір тақырыптағы әңгімеге қатысы бар басқа суреттерді таңдау; в) басқа суреттер арасында түсірілген суреттің орнын анықтау; г) суреттерді белгілі бір ретпен орналастыру; д) қосымша суретті табу, е) логопедтің әңгімесін оқығаннан кейін суреттер тізбегіндегі қатені анықтау [6].

Тілдік материалдық қор әр балаға жеке таңдап алынады, оның қызығушылығына, сөздің күрделілігіне, мазмұнның түсінікті болуына байланысты таңдалады.

Келесі тағы бір қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынас байланысының тиімді әдісінің бірі – пиктограммаларды пайдалану. Лебжүйе (Райнхольд Леб) үлгісі сөйлей алмайтындармен белгілер жүйесін пайдалану әдісін ұсынады. Белгілер жүйесі баланың түсіну мүмкіншілігіне байланысты пайдаланылады. Бала өзі тауып, түсінетін белгіні көрсетуі мүмкін. Баланың жеке тілегін көрсету мүмкіндігі үшін баланы өз тілегін көрсету мүмкіншілігін тәрбиелейді. Белгілерді енгізу күнделікті, жаймен, қайталанатын жағдаяттарда енгізіледі, мысалы – тамақ, сусын, ойын, т.б. Бала бір нәрсені түсінуде қиыншылық көрсетсе, сол түсінікті түсіндіру үшін көптеген суреттер, үлгілер, жағдаяттар мысалында көрсету қажет:

- жалпы тану таңбалары;
- сапаны білдіретін сөздер;
- денсаулық жөніндегі мәлімет;
- азық-түлік;
- үй тұрмысындағы қажетті заттар;
- жеке гигиена;
- ойын және сабақтар;
- сезімдер;
- жұмыс және демалыс.

Бұл жүйенің авторлары және педагогтер практикалық тәжірибеде аталған әдістің жақсы нәтиже беретінін дәлелдеген.

Балалардың сөйлеу қабілетін дамыту үшін және белсендендіру үшін

– дыбыстау, жартылай сөйлеу, аталған категорияға жататын балалардың мүмкіншіліктерін дамыту үшін ритмикалық жаттығулар және ойындық жағдаяттарды пайдаланған жөн [7].

Зият бұзылысы зақымдалған балаларда байланыстырып ауызша сөйлеуді дамыту олардың арнайы түзету мектебінде білім алу тиімділігінің шарттарының бірі және олардың қоғамдағы одан әрі әлеуметтенуінің кепілі болып табылады. Бірақ, өкінішке орай, бұл процестің технологиясы жеткіліксіз дамыған.

Осылайша, қазіргі уақытта арнайы (түзету) мектептердің бастауыш сынып оқушыларының байланыстырып сөйлеуін дамыту мәселесі өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жинкин Н.И. *Механизмы речи.* – М.: Просвещение. 1995 г.
2. Леонтьев А.А. *Основы психолингвистики.* – М. Академия. 2003 г.
3. В.И. Мозговой, И.М. Яковлева. *Основы олигофренопедагогика.* – М., Академия, 2006 г.
4. *Обучение детей с нарушением интеллектуального развития* Б.П. Пузанова. М., 2006 г.
5. *Специальная педагогика.* Н.М. Назаровой.– М., 2001 г.
6. Лалаева Р.И. *Формирование операций порождения связанных высказываний у умственно отсталых школьников // Принципы и методы логопедической работы.* – Ленинград. 1984.
7. Ж.Т. Измайлова, Г.Б. Туралина, С.А. Абилева *Олигофренопедагогика негіздері. Оқу-әдістемелік құрал* /. – Павлодар, ПМПИ, 2012.